

Pregledni članak
UDK 316.285
316.26
316.2Dahrendorf, R.
Primljeno: 16. studenog 2013.

Dahrendorfova interpretacija Marxa

ANA PAŽANIN

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

U radu je riječ o ranoj fazi Dahrendorfove misli u kojoj se bavio tumačenjem Marxova djela, analizom pojmova klase, sloja i odnosa moći i autoriteta, te o kritici Dahrendorfova shvaćanja Marxove teorije. To su ujedno i potpoglavlja ovoga rada. Prikazuje se Dahrendorfovo shvaćanje pojmova klase, sloja, autoriteta i moći, te se iznose glavne točke Dahrendorfove interpretacije Marxa. Za potrebe rada korištena su glavna djela u kojima se Dahrendorf bavio tim pitanjima: *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (njemačko i britansko izdanje), *Pfade aus Utopia. Arbeiten zur Theorie und Methode der Soziologie*, *Die Idee des Gerechten im Denken vom Karl Marx i Lebenschancen*.

Ključne riječi: autoritet, Dahrendorf, klasa, Marx, sloj

Uvod

Ralf Dahrendorf zasigurno pripada najpoznatijim sociolozima druge polovice 20. stoljeća. Mnoge njegove knjige i članci nailaze na pohvale, te ne čudi što se u anglosaksonskom, ali i u njemačkom kulturnom svijetu smatra klasikom. S time se vjerojatno ne slažu jedino njegovi žestoki kritičari koji misle da ga se ne može smatrati klasikom kad nijedna grupa sljedbenika još nije dobila ime po njemu. Međutim, te i druge kritike opovrgava njegovo životno djelo. Dahrendorf je, na primjer, u zemljama talijansko-iberijsko-latinskoameričke kulture postigao velik uspjeh jer njegova teorija nudi mogućnost da se zadrži Marxova tradicija, a da se pritom predstavnike takva mišljenja ne etiketira kao marksiste. U hrvatskoj je znanstvenoj i kulturnoj javnosti doskora bio nepoznat.

Ralf Dahrendorf utemeljuje svoj znanstveni pristup još pedesetih godina 20. stoljeća. Na samom početku svojih teorijskih razmišljanja naglašava opreku izme-

đu kapitalizma i postkapitalizma kao dijelova industrijskog društva. U definiranju kapitalističkog društva slijedi Marxa, shvaćajući ga kao društvo u kojem postoje osobe koje imaju efektivno privatno vlasništvo i osobe koje ga nemaju. Međutim, za Dahrendorfa kapitalističko i industrijsko društvo nisu različiti nazivi za iste pojmove, nego kao različiti pojmovi izražavaju različite stvari. Iz toga Dahrendorf izvodi misao da je kapitalističko društvo samo jedan dio industrijskog društva, što znači da nije svako industrijsko društvo kapitalističko društvo. Nadalje, iako postoje jasne razlike između industrijskih društava 19. i 20. stoljeća, između njih postoje i brojne sličnosti, koje Dahrendorf ponajprije vidi u postojanju strojeva, tvornica, radnika, vlasnika i profita. Stoga ističe da ni u postindustrijskom društvu (koje on naziva moderno društvo građana) neće nestati strojevi, tvornice, radnici, vlasnici i profit.

Građani zemalja Zapada u 20. stoljeću žive u modernom industrijskom društvu koje se može nazvati postkapitalističkim društvom. Dahrendorf pokazuje da u takvu društvu ne dominira kapitalist kao vlasnik sredstava za proizvodnju, već menadžer koji se nalazi u vrhu hijerarhije, koja se može shvatiti kao "vrh piramide vlasti u političkoj zajednici". Specifičnost postkapitalističkog društva dolazi do izražaja kada se pokušaju otkriti promjene strukture i uvjeti oblikovanja klasa i klasnog sukoba, jer u postkapitalističkom društvu nema klasa. U kojem je smislu onda zanimljiv problem klasa? Analizom suvremenog društva Dahrendorf pokazuje da klase više nisu dominantno određene ni privatnim vlasništvom ni industrijom ili ekonomskim strukturama općenito, nego da su element društvene strukture i društvene promjene, pa su univerzalne kao vlast i distribucija vlasti. Marxova je klasna teorija primjenjiva isključivo na industrijsko kapitalističko društvo. U novom, postkapitalističkom društvu, kako će pokazati analiza Dahrendorfova djela, nema binarne polarizacije klasnih odnosa i konflikata. Dahrendorf klasu naziva grupom i ne prihvaća pojam klase kao elementa hijerarhije slojeva. On smatra da postoji hijerarhija zanimanja, te da zbog toga klasu ne možemo tretirati kao analitičku kategoriju, kao što to čini Marx. No iako kaže da će klase nazivati grupama, Dahrendorf ipak donekle zadržava pojam klase. To svjedoči da taj pojam nikada nije bio beznačajan. U najmanju ruku stalno je razvijao vlastitu eksplozivnost, bez obzira na to je li primjenjivan na ljude ili na njihove društvene odnose.

Ralf Dahrendorf važno je ime političke sociologije i političke teorije, a najvažniji je doprinos njegova rada u stvaranju teorije konflikta i klasne teorije. U sklopu analize klasne teorije bavio se problemima nejednakosti, društvenog položaja, vlasti, moći, klase, konsenzusa i autoriteta te je nastojao razviti novu teoriju društvenog sukoba koja bi omogućila potpuniji uvid u izvore društvenih promjena i u funkcije sukobljavanja u razvoju društva. U središtu su njegove interpretacije klase, a njegova najznačajnija knjiga iz rane faze rada, koja nam pruža uvid u njegovu in-

terpretaciju Marxa, a samim time i u interpretaciju pojma klase, jest *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (njemačko je izdanje objavljeno 1957. godine, a britansko izdanje *Class and Class Conflict in Industrial Society*, prerađeno prema preporukama Davida Lockwooda, nastalo je 1959. godine jer je njemačko izdanje doživjelo brojne kritike). Dva su glavna razloga zbog kojih može doći do nerazumijevanja djela *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Prvi se odnosi na razliku između klase i sloja. Pod slojem Dahrendorf shvaća kategoriju osoba koje imaju sličan položaj na hijerarhijskoj ljestvici s obzirom na dohodak, prestiž i stil života, pa on sloj ilustrira kao deskriptivnu kategoriju, postavljajući nasuprot njemu klasu kao analitičku kategoriju koja može biti shvaćena jedino u klasnoj teoriji. Drugi problem nerazumijevanja odnosi se na generalizaciju u Dahrendorfovoj upotrebi teorije, hipoteze i empirijskog istraživanja kao metodoloških karakteristika empirijske discipline.

Cilj je rada prikazati Dahrendorfovu analizu pojmova klase i sloja te glavne točke njegove interpretacije Marxa. Osim knjige *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (njemačko i britansko izdanje) za potrebe rada korištene su i knjige *Pfade aus Utopia. Arbeiten zur Theorie und Methode der Soziologie*, *Die Idee des Gerechten im Denken vom Karl Marx* i *Lebenschancen*.

Klasa i kapitalističko društvo

U ranoj fazi svojega rada Dahrendorf se ponajviše bavio Marxovom teorijom klase. Godine 1957. u djelu *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* govori o društvenoj strukturi, društvenoj promjeni, klasnom sukobu, revoluciji, društvenoj klasi, vlasništvu, moći, industriji, društvu, društvenim ulogama i njihovim međusobnim odnosima onako kako ih je vidio Marx, te o onome za što su znanstvenici poslije utvrdili da Marx nije shvatio ili da je previdio. Osnova određenja društvene klase za Marxa je bilo privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Njegova je teorija klase u svim važnim elementima utemeljena na toj definiciji pojma klase (Dahrendorf, 1957: 137). Životno pitanje neke klase pitanje je vlasništva (*ibid.*: 9, usp. Marx, 1920). U slučaju da se vlasništvo u određenom smislu povezuje s građanskim društvom, kao privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, postoji problem aktivnih prava određene manjine nad bogatstvom čitavoga društva. Odnosi moći unutar proizvodnje, shvaćeni kao prisutnost ili nepprisutnost vlasništva, ne čine sami za sebe klasne odnose. Dahrendorf smatra da ako želimo jasnije odrediti klasne odnose, moramo se više baviti konzekvencama koje proizlaze iz proizvodnih odnosa i koje dovode do antagonizama u društvu (Dahrendorf, 1957: 10).

Dahrendorf smatra da Marx pojam *klasa* preuzima od britanskih političkih ekonomista, pojmove *kapitalisti* i *proleter* od francuskih socijalista utopista, a koncep-

ciju klasne borbe iz Hegelove dijalektike, te stoga s pravom zaključuje da Marxova teorija klase ima veze sa sociologijskom analizom s jedne strane i filozofskom spekulacijom s druge strane. U 52. poglavlju III. sveska *Kapitala* Marx upotrebljava pojam klase u sociologijskom smislu, ali nije opterećen opisivanjem postojećeg stanja društva. Više ga zanimaju zakoni društvenog razvoja i snage uključene u taj razvoj. Sadržaj klasnih interesa, koji proizlaze iz ekonomskih položaja određene grupe, dade se izraziti na različite načine. Tako možemo govoriti o interesu proletarijata – dohodak, ili o interesu buržoazije – profit (*ibid.*). Tek kada postoje klasni interesi, određene se grupe u državi mogu formirati u klase. To formiranje klasa ne prestano je organiziranje zajedničkih interesa u sferi političkoga. Klase su političke grupe okupljene oko zajedničkih interesa. Dahrendorf tu misao izvodi iz Marxove misli da je “borba klasa politička borba” (*ibid.*: 14, usp. Marx, 1947: 187). U skladu s tim Dahrendorf smatra da se jedino u sferi političkoga može govoriti o klasama. Paralelno s praktičnim političkim formiranjem klase nastaje i klasna svijest, što znači: “individualna svijest o interesima koji su klasi općenito unaprijed dani” (Dahrendorf, 1957: 14, usp. Marx, 1953: 13). Klase su dakle politička snaga zasnovana na vlasništvu i u odnosima moći.

Otuda pojam klase za Marxa nije statički, već dinamički, nije deskriptivan, već analitički, a tako ga shvaća i Dahrendorf. Za Marxa teorija klasa nije poprečni presjek društva zaustavljen u vremenu ni djelomična teorija društvene stratifikacije, već objašnjenje promjena u totalnom društvu (Dahrendorf, 1959: 19). Pojam klase analitička je kategorija ili, kako bi Marx rekao, “stvarni uvjeti opisani samo tako i utoliko kao što i sami sebe opisuju” (Dahrendorf, 1957: 17). Kategorija klasa jednostrano je određenje antagonizama koji su najvažniji izvor konflikata u svakom društvu. To dakle znači da:

1. svaki konflikt koji može proizvesti strukturalnu promjenu jest klasni konflikt;
2. sadržaji klasnog sukoba uvijek predstavljaju prevladavajuća pitanja društvenog sukoba;
3. dvije klase stoje jedna nasuprot drugoj u smislu da jednu karakterizira afirmacija (posjedovanje) tih obilježja dok je druga potpuna negacija, suprotnost (Dahrendorf, 1959: 20).¹

Marx gotovo jednoznačno tvrdi, kako tumači Dahrendorf, da izvor klasnog konflikta nije u razlikama u prihodima ili izvorima prihoda te raspravlja o “transformaciji kapitalista u običnog direktora, upravljača stranog kapitala, te vlasnika

¹ Ovdje bi trebalo vidjeti kako Hegel razlikuje tezu od antiteze (doduše, sam Hegel nikada se nije koristio tim konceptima, već su to činili njegovi interpretatori), jer je to Marxu bilo polazište za suprotstavljanje dviju klasa, no detaljno razmatranje Hegela nadišlo bi okvire ovog rada.

kapitala u puke vlasnike, puke novčane kapitaliste” (*ibid.*: 22). Sukob između poduzetnika koji vlada i radnika kojim se vlada, prema Marxu, najbolje se opisuje pojmom *joint-stock company*, kao “privatnom proizvodnjom bez kontrole nad privatnim vlasništvom” (*ibid.*). Dioničko društvo za Marxa je nezaobilazna točka na putu pretvaranja kapitala u vlasništvo proizvođača, koje neće dugo biti privatno, već će postati društveno vlasništvo. Politička moć neke klase prema Marxu proizlazi iz proizvodnih odnosa, koji su “najunutarnija tajna, skrivena osnova čitave društvene konstrukcije” (Dahrendorf, 1957: 21; usp. Marx, 1920: 455). Klasa za Marxa, ističe Dahrendorf, nije izolirana grupa. Marxova teorija klasa stoga ima različita polazišta – privatno vlasništvo, socio-ekonomsku situaciju, klasne interese, klasnu svijest, klasnu organizaciju. Nasuprot Marxovoj teoriji klasa stoji konflikt, odnosno borba. Bez klasa ne bi bilo ni klasne borbe, objašnjava Dahrendorf Marxovu tautologiju. Teorija oblikovanja klasa kod Marxa je pretvorena u teoriju klasnog sukoba, koji je motor promjene svih struktura društva (Dahrendorf, 1957: 24).

Jedna od točaka Dahrendorfove kritike Marxove teorije klasa jest proturječna identifikacija ekonomske i političke moći i autoriteta. Što Dahrendorf pod tim razumijeva? Iako su klase nastale na odnosima u proizvodnji (ekonomska sfera), distribucija vlasništva i sfera proizvodnje dobivaju društveno značenje samo u političkoj sferi. Politička moć klasa izrasta prema Marxu iz proizvodnih odnosa: “Proizvodni odnosi su ‘the final secret’, skrivena baza čitave konstrukcije društva” (Dahrendorf, 1959: 23, usp. Marx, 1953a: 842). Marx je opisivao korake procesa u kojem grupiranje u klase nastaje u određenim uvjetima društvene strukture. Posjedovanje ili neposjedovanje efektivnog privatnog vlasništva stvara posebnu situaciju, posebne uvjete života i klasne situacije. Te klasne situacije imaju tri komplementarna aspekta:

- a) koji se tiče distribucije efektivnog vlasništva, posjedovanja i neposjedovanja, proizvodnje i autoriteta/vlasti;
- b) koji se tiče posjedovanja i neposjedovanja dobara i vrijednosti za zadovoljenje osobnih potreba;
- c) koji se tiče interesa svih onih koji dijele klasni položaj (Dahrendorf, 1959: 23).

Najvažnijim korakom u Marxovoj teoriji klasa Dahrendorf smatra oblikovanje klasa: klase ne nestaju nakon što sudjeluju u političkim konfliktima kao organizirane grupe. Iako Marx upotrebljava pojam klase u više-manje određenom smislu, mnoštvo iskaza ostavlja sumnju da su oblikovanje klasa i klasni sukobi fenomeni koji pripadaju sferi političkoga. Marx ističe kako u oblikovanju klasa postoji faza ili nivo socijalne strukture koji uključuje udruženje ljudi koji dijele klasnu situaciju u određene grupe, stranke ili političke organizacije (*ibid.*: 25; o tome vidi Marx i Engels, 1953). Marxova teorija oblikovanja klasa ugrađena je u njegov rad, u teoriju

klasnog sukoba kao pokretačke snage društvene promjene. Za Marxa društvo nije isprva poredak koji mirno funkcionira u obliku društvenog organizma, društvenog sistema ili statične društvene strukture. Sukobi za Marxa, a time i za Dahrendorfa nisu slučajni, oni su sistemski proizvod same strukture društva (*ibid.*: 27, usp. Marx, 1947: 80). Dahrendorf se u kritici Marxa dotiče i filozofskih elemenata Marxove teorije klasa te zaključuje kako je Marxova filozofija povijesti nešto manje od Hegelove teorije povijesti pokrenula “realizaciju duha slobode”. U tom smislu Dahrendorf misli da Marxova filozofija povijesti nije direktno relevantna za sociološku teoriju klasa (Dahrendorf, 1959: 31).

U tumačenju klasnog kapitalističkog društva Dahrendorf polazi također od Marxove teorije. Kapitalističko društvo jest klasno društvo. U takvu društvu postoje osobe koje posjeduju efektivno privatno vlasništvo i osobe koje ne posjeduju takvo vlasništvo. Prvi se mogu nazvati kapitalisti ili buržoazija, a drugi proletarijat. Tipično privatno vlasništvo kapitalističkog društva sastoji se od ili nastaje u smislu industrijske proizvodnje (tvornice, strojevi, kapital) (*ibid.*: 32-33). Vlasništvo i moć su povezani, oni se ne isključuju. Postoji korelacija između tih faktora s jedne strane i socio-ekonomskog položaja s druge strane. Kapitalisti su bogati, sigurni, visok im je status, zdravstveno su osigurani, a nasuprot njima su radnici koji održavaju život na minimumu. Marxov je pogled na kapitalističko društvo nepotpun, smatra Dahrendorf. S jedne strane, on opisuje strukturu, a ne proces razvoja, i tek poslije izdvaja procese koji su važni za analizu:

1. U kapitalističkom je društvu bitna tendencija polarizacije klasa. Prema Marxu, to je model s dvjema dominantnim klasama koji opisuje stvarno stanje, a Dahrendorf također to ističe: “rana sitna buržoazija, sitni industrijalci, trgovci i rentijeri ... sve te klase tonu u proletarijat” (*ibid.*: 34, usp. Marx i Engels, 1953: 16). Dahrendorf ipak to mišljenje o postojanju dviju klasa smatra navođenjem u zabludu zato što od pamtivijeka postoje dvije polarizirane klase u društvu: relativno mala vladajuća klasa kapitalista i velika klasa najamnih radnika.
2. Kada dolazi do polarizacije klasa, klasna situacija se mijenja. S jedne strane, buržoazija je ojačala zbog velikih profita temeljenih na rastućoj produktivnosti i zbog progresivne koncentracije kapitala koji se nalazi u rukama nekolicine, s druge pak strane, stalno opada broj kapitalističkih magnata koji uzurpiraju i monopoliziraju sve dobitke/koristi socijalne promjene. Dolazi do porasta siromaštva, ropstva i eksploatacije, ali i revolta dijela radničke klase. Dahrendorf smatra da se tu radi o teoriji pauperizacije koja se odnosi na povećanje siromaštva proletarijata sukladno s ekspanzijom proizvodnje (Dahrendorf, 1959: 34).

3. U isto vrijeme te dvije klase postaju sve homogenije. S druge strane, kolizije između radnika i buržoazije poprimaju karakter kolizije između dviju klasa. To je djelomično i zbog efekta društvenih ili tehničkih faktora. U slučaju proletarijata Marx nudi s jedne strane rastući opseg klasne organizacije kao jedinstven faktor, a s druge strane to je tendencija izjednačavanja u procesu rada.
4. S proleterskom revolucijom prema Marxu započinje komunističko besklasno društvo (*ibid.*: 35).

Marxova slika kapitalističkog društva slika je nastanka društva u “procesu radikalne promjene”. Ta promjena kulminira revolucijom. Izvršitelji procesa su klase kao “strukturno generirane i organizirane ljudske interesne skupine” (*ibid.*). Jedna je od njih buržoazija, koja se zalaže za očuvanje vlasništva i pri tome zadržava *status quo*. Druga je proletarijat, koji napada *status quo* i čeka dan kad će njegovi interesi postati stvarna vrijednost novog društva.

Dahrendorf zaključuje kako Marxova klasna teorija može voditi do:

1. ograničenja vrijednosti te teorije na određen, usko ograničen društveni poredak (kapitalizam) – sužavanje njena općenitog zahtjeva; i
2. preformuliranja postojeće klasne teorije zbog promjene nekih njenih elemenata ili do njena potpunog odbacivanja u smislu stvaranja nove teorije društvenog sukoba (Dahrendorf, 1957: 79).

Radnička klasa danas nije postala homogena grupa jednakih nekvalificiranih ljudi, ona je u biti sloj unutar kojeg postoji određen broj jedva zamjetnih razlika. Samo su najraniji politički ekonomisti, ističe Dahrendorf, vjerovali da će pretvorba iz rada u manufakturu dovesti do “povećanja vještina svakog pojedinog radnika”, dopuštajući mu da vještinu stekne učestalim ponavljanjem istog procesa (Dahrendorf, 1959: 48).

Prema Dahrendorfu, dvije su mogućnosti tumačenja ili opisa društvenih struktura koje su ponuđene sociologu. On ih može proučavati ili na razini društvene strukture, njenih udruženja, organizacija i institucija, ili može analizu podići na razinu normativnog tumačenja. To su, naravno, komplementarne metode analize. Svako je društvo strukturirano od institucija, grupa i uloga. Ali svako je društvo, citira Dahrendorf Durkheima, “moralno društvo”. U tom smislu Dahrendorf izvodi četiri tipa vrijednosne orijentacije u odnosu na tumačenje pojma klasne strukture:

1. razvitak ekonomskog racionalizma,
2. promicanje radnih principa,
3. generaliziranje građanskih prava,
4. izgradnja oblika stabilnosti (Dahrendorf, 1957: 38).

U prikazivanju Marxove teorije Dahrendorf se koncentrira na tri pitanja koja su izvedena iz Marxova djela *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*. U tom smislu on nastavlja da “Marx često upotrebljava pojam ‘društvo’ na način da se njegove vremenske granice impliciraju više nego njegove teritorijalne granice, tj. za jedno razdoblje društvenog razvitka” (Dahrendorf, 1967: 281). Nije slučajnost, smatra Dahrendorf, što se “Marx odlučio upravo za to metodološko sredstvo” (*ibid.*). Dahrendorf to tumači time što se svako razumijevanje povijesti kao dijalektički proces mora vratiti na “stupnjeve ili korake koji jedan drugog slijede na unaprijed propisan način” (*ibid.*). To podsjeća na poznatu formulaciju da u društvenoj proizvodnji svoga života ljudi ulaze u određene nužne odnose, neovisne o njihovoj volji, proizvodne odnose koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih snaga. “Ukupnosti tih odnosa”, nastavlja Dahrendorf, “čine ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se uzdižu politička i juristička nadgradnja te kojoj odgovaraju određeni društveni oblici svijesti” (*ibid.*). Socijalne se epohe, prema tome, mogu prikazati na tri razine koje se odnose jedna na drugu. Najvidljivija je od njih razlika njihovih proizvodnih odnosa, kako je govorio Marx, odnosno razlika njihove socijalne strukture, kako to kaže Dahrendorf. Pod time se misli mnoštvo normi koje vladaju u stanovitom vremenu, pod kojima “Marx u skladu s proširenim fiksiranjem svog vremena opisuje stupnjevani poredak, u kojem se prvo mjesto dodjeljuje normama koje se odnose na vlasništvo” (*ibid.*: 281-282). Druga razina jest razina “proizvodnih snaga”. Dahrendorf ovdje govori o ekonomskom potencijalu nekog društva. Taj ekonomski potencijal prema Marxu leži u “osnovi stalnog procesa rasta ... kroz cijelu povijest” (*ibid.*: 282). Dahrendorf tvrdi kako se taj proces uvijek odnosi na dane društvene strukture. To nadalje znači da na početku svake povijesne epohe načini proizvodnje odgovaraju proizvodnim snagama, tj. “socijalna struktura je uređena tako da se ekonomski potencijal vremena u njoj može potpuno ostvariti” (*ibid.*). Treća razina jest nadgradnja ideja.

Dahrendorf smatra da bi i kritičko razlaganje Marxove teorije promjene trebalo započeti njenom primjenom “na tri problema o kojima bi svaka takva teorija trebala nešto reći” (*ibid.*: 285). Ta su tri područja: ruska revolucija, nacionalizam u Njemačkoj i ljudska prava. Marx je, smatra Dahrendorf, Rusiju promatrao onakvom kakva je ona bila: “predindustrijska zemlja”. Pitanje koje Dahrendorf ovdje postavlja glasi: je li Lenjin doista htio Marxa 1917. godine i prije toga upotrijebiti za svoje svrhe? No dalo bi se pokazati, kao što tvrdi i sam Dahrendorf, da je Marxova teorija promjene “doista u prvom redu bila primjenjiva na događaje kao što je ruska revolucija, tj. na revolucije našeg vlastitog stoljeća” (*ibid.*). Drugo je pitanje nacionalizma u Njemačkoj. Postoje marksističke analize tog fenomena, ali one nisu, smatra Dahrendorf “specifične i jedva pružaju neko zadovoljavajuće objašnjenje fenomena” (*ibid.*: 287). Treće pitanje, koje predstavlja “možda najte-

meljitiji proces promjene”, jest u proširenju ljudskih prava na sve, i taj je proces u različitim zemljama poprimio različite oblike. Ovdje ću izdvojiti jedan kratak citat koji to najslikovitije pokazuje: “U pogledu na Marxovu teoriju najznačajnija pouka iz primjera građanskih prava u SAD-u leži u tome da su se proizvodni odnosi doista promijenili bez dramatičnih preokreta i da linearni razvitak, bilo gospodarskog potencijala, bilo organizacije potlačene klase predstavlja iznad svega sumnjivo prihvaćanje” (*ibid.*: 289). Dahrendorfova kritika Marxove teorije promjene mogla bi se sažeti u 5 točaka:

1. *“Za svrhe sociologijske analize gotovo je potpuno besmisleno tražiti jednu obuhvatnu teoriju socijalne promjene”* (*ibid.*: 291). Prema Dahrendorfu, teorije bi se trebale odnositi na probleme ili na promatranja koja zahtijevaju objašnjenja. Promatranja su tako mnogolika, nastavlja Dahrendorf, “da mi sa sigurnošću trebamo veliki broj teorija, o kojima se možda može reći da spadaju u općenito područje istraživanja promjene, ali koje se ne mogu obuhvatiti u jednu obuhvatnu teoriju društvene promjene” (*ibid.*).
2. *“Problemi koje u našim teorijama promjene pokušavamo objasniti trebali bi biti izrazito specifični, a ne općeniti ako želimo da naše teorije ostanu relevantne i snažne”* (*ibid.*). Za Dahrendorfa taj izvod također označava kritičko distanciranje od Marxa, a izveden je iz razlaganja nacionalsocijalizma. Dahrendorf zaključuje kako opća objašnjenja specifičnih događaja pružaju “najizrazitije teorije socijalne promjene u suvremenom stadiju” (*ibid.*).
3. *“Svaki pokušaj da se primijeni statička predodžba kao ona o epohama ili razdobljima razvitka sprečava formuliranja teorija promjena. Naše temeljno parateorijsko shvaćanje trebalo bi biti da je promjena u strogom smislu svakidašnja, tako da predmet objašnjenja ne leži u nastupu promjene, nego samo u njenoj odsutnosti ili, štoviše, njenim modalitetima”* (*ibid.*: 292). Takvu promjenu Dahrendorf shvaća kao jedan od temeljnih zahtjeva svakoj sociologijskoj teoriji promjena. U tom smislu Dahrendorf smatra da se “Marxova upotreba misli epohe” više ne razlikuje toliko od “misli sistema”, te zaključuje da “uslijed toga tom stavu izmiču problemi kontinuirane i postupne promjene”, ali da on “svakako, ako uopće ima neku korist za teorije promjene, pomaže shvatiti radikalne preokrete i revolucije” (*ibid.*).
4. *“Svako prihvaćanje linearnih razvoja koje je ugrađeno u socijalne teorije trebalo bi slabiti njihovu snagu objašnjenja i ograničiti njihovu primjenjivost”* (*ibid.*). Dahrendorf smatra da je Marx “morao predvidjeti da revolucije stvarno ne nastupaju u točki vanjskog tlačenja ili siromaštva ... nego da ove teorije prije svega onemogućuju objašnjenje onih fluktuacija u intenzitetu vladajućih grupa i struktura koje one zastupaju te koje su supstancija povijesti” (*ibid.*).

5. “Marxova teorija socijalne promjene čini se najneposrednije korisnom pri objašnjenju revolucija, premda ona i ovdje zahtijeva opsežne modifikacije” (*ibid.*: 293). Za Marxa su promjena i revolucija bile gotovo identične, što je prema Dahrendorfu jedna od velikih slabosti Marxove teorije. Međutim, ako se na revolucije gleda kao na tip socijalne promjene, onda se može “načiniti nekoliko velikih koraka u smjeru objašnjenja jednog fenomena kojim se iz razumljivih razloga već dugo bave povjesničari, politolozi i sociolozi” (*ibid.*).

Dahrendorf brani Marxa jer smatra da Marx nije mogao “predvidjeti s čime će se obračunavati Max Weber; ali za naše vrijeme ‘Privreda i društvo’ je (u povezanosti s ‘Političkim spisima’) potisnuta više od ‘Kapitala’”, piše mladi Dahrendorf u svojoj doktorskoj disertaciji (Dahrendorf, 1971).² Marx je pružio materijale za analizu socijalnih promjena pod uvjetima industrijskog društva, ali upravo tu njegovi prilozi zahtijevaju dopunu. Dahrendorfova je namjera bila da “kritički u banalnom, a ipak dobrom smislu odvoji ispravno od lažnog”.

Marx je “jedan od najoštrijih i najnemilosrdnijih kritičara kapitalističke privrede i građanskog društva. Izrazi ‘izrabljivanje’, ‘ropstvo’, ‘nečovječnost’, ‘tlačenje’ itd. koje je on usmjerio na to društvo još i danas čine patos svakog branitelja socijalne slobode” (*ibid.*: 14). Dahrendorf smatra da nema previše smisla pisati o Marxu i njegovoj teoriji sada kada je “prošlo stoljeće bogato događanjima otkako je Marx sabrao materijal u svojim djelima” (*ibid.*: 19). Međutim, plodnost Marxova rada usmjerila ga je “na njegovu predodžbu komunističkog društva, te ističe da će to shvaćanje poduprijeti iz dvaju razloga: “Prvi razlog leži u misli slobode koju Marx opisuje u svojoj predodžbi budućeg društva. ... Misao ljudske slobode, koja znači više nego neka sloboda: govora, religije i udruživanja; koja misli slobodu čovjeka da sam bira svoju djelatnost, da joj sam određuje svrhu – ta misao je, tako daleko sežu njeni korijeni, rijetko mišljena s većom snagom nego kod Marxa ... Drugi razlog ... leži u tome, da je Marx s njom dokazao da je uopće imao sliku budućnosti ... i da

² U predgovoru drugom izdanju svoje doktorske disertacije objavljenom 1971. godine, *Ideje pravednog u mišljenju Karla Marxa*, Ralf Dahrendorf ističe da je to izdanje nepromijenjeno u odnosu na ono iz 1953. godine i da predstavlja izvod iz njegove disertacije *Pojam pravednog u mišljenju Karla Marxa* koju je pisao 1951. godine pod mentorstvom Josefa Königa u Hamburgu. Također navodi da je u svojoj knjizi *Soziale Klassen und Klassenkonflikt...*, koja je njegov habilitacijski rad iz 1957. godine, pokušao ispuniti “barem jedan od desiderata dvanaeste teze o kritici Marxa. Moja osnovna teza iznesena u ovoj knjizi imala je, dakako, jači odjek u anglosaksonskom svijetu nego u Njemačkoj: naime da se Marxova klasna teorija izvedena iz odnosa vlasništva mora smatrati opovrgnutom, ali da je moguće misliti neku općenitiju teoriju koja socijalne konflikte povezuje s odnosima vlasti i time objašnjava klasnu borbu a la Marx posebnim slučajem šireg obuhvatnog fenomena” (Dahrendorf, 1971).

je pokušao – iako nesretno i u krajnjoj liniji uzaludno – tu sliku budućnosti razviti iz vlastite sadašnjosti, gotovo zamijeniti za sadašnjost” (*ibid.*: 20).

Kako bismo što bolje razumjeli Dahrendorfov stav prema Marxu, ovdje ću iznijeti neke teze iz zaključka Dahrendorfove doktorske disertacije. Dahrendorf konstatira da je ideja pravednog u Marxovu mišljenju “derivirana”, što znači “određena od ‘realne baze’ proizvodnih odnosa koji joj leže u temelju”, te da je osnovni princip Marxova mišljenja materijalizam. “Sve ideje su određene društvenim odnosima ... Ono pravedno je ideja. Dakle, i ona mora biti za Marxa od izvedene stvarnosti, određena odnosima ljudi u proizvodnji. Proizvodni odnosi čine ‘realnu bazu’ čijoj ‘nadgradnji’ pripada ideja pravednog” (*ibid.*: 159, usp. 38-48). Dahrendorf ističe da i Marx poznaje ideju pravednog u jednom obliku, i to kao relativni pojam pravednog, čija su bitna određenja njegova deriviranost i njegova relativnost (*ibid.*: 160, usp. 70-72). Komunističko društvo je za Marxa apsolutno i totalno pravedno, jer “Marx poznaje apsolutni pojam pravednog. To je pojam koji za sebe uzdiže ono što pravedno postoji u komunističkom društvu” (*ibid.*: 161, usp. 113-115). U tezama o kritici Marxa najvažnije su one Dahrendorfove misli koje ističu da se “Marxa ne može razumjeti bez Hegela” i da “nužno spekulativna Hegelova dijalektika čini jezgru Marxove koncepcije povijesti”. Čini se da je tome suprotna Dahrendorfova misao da se “Marxa ne može razumjeti s Hegelom” jer Hegel predviđa završetak povijesti, a Marx njen istinski početak, pa se oba mislioca razlikuju ne samo prema različitim temeljima svoje dijalektike nego prema razumijevanju povijesti. Otuda se Marxovo djelo raspada u dva dijela koja se nikako ne mogu smisleno povezati: njegova profetska koncepcija povijesti i njegovi socijalnoznanstveni pojmovi, hipoteze i predviđanja koja počivaju na njima. U vezi s tim zanimljiv je Dahrendorfov zaključak da se “može priznati Marxova spekulativna koncepcija povijesti, a da se ne akceptiraju njegovi socijalno znanstveni pojmovi, hipoteze i predviđanja (iako se njih ne može priznati, a da se u njih ne vjeruje)” (*ibid.*: 165). Iz Dahrendorfovih teza o kritici Marxa za ovu su temu “bitni i slijedeća vrijedni prilogi socijalnoznanstvenog dijela Marxova djela ... a) Marxov pojam klase i shvaćanja koja proizlaze iz njega; b) hipoteza o deriviranosti ideja; i, prije svega, c) hipoteza logike socijalnih promjena” (*ibid.*: 165-166). Dakako, sve te i ostale priloge danas moramo razumjeti na razini suvremenih društvenih znanosti i njihovih novijih znanstvenih spoznaja.

Klasa – sloj

Dahrendorf 1957. godine napušta mišljenje koje zagovara Marxovu i starije teorije i zamjenjuje ih suvremenijim teorijama klase. Povijest pojma klase zasigurno je najekstremniji primjer koliko su sociolozi u stanju tražiti konsenzus kada trebaju nešto terminološki odrediti. U tom smislu Dahrendorf nam pruža uvid u samo ne-

ke definicije klasa, pa ću ih ovdje, doduše preko njega, ukratko objasniti. Primjerice, za Marshalla je klasa ono što sjedinjuje ljude unutar grupa, koje se, doduše, razlikuju jedna od druge, u smislu nadvladavanja razlika među pripadnicima grupe. Centers kaže da klasa, za razliku od sloja, može biti shvaćena kao psihološki fenomen u punom značenju te riječi. To znači da se klasa može shvatiti kao dio čovjekova ega (Dahrendorf, 1959: 74-75). Za MacIvera društvena je klasa zajednica koju ne obilježavaju značajke poput jezika, funkcije, specijalizacije, već socijalni status (Dahrendorf, 1957: 80). Prema Warneru, razlikuje se šest klasa, a primjećuje se da on miješa klasu i sloj jer za njega postoji "viša visoka klasa" i "niža visoka klasa". Na isti način razlikuje i sloj (Dahrendorf, 1959: 76). To znači da je Warner trebao svoje grupe nazivati slojem, a ne klasom. Klasa je, naglašava Dahrendorf, kategorija dinamike društvenog konflikta i njegovih strukturalnih korijena i stoga mora biti strogo odijeljena od sloja kao kategorije kojom se opisuje hijerarhijski sistem koji se odnosi na točno određen vremenski period.

Opća teorija klasa prethodi empirijskim analizama danog društva o pojmu klase. Ona se sastoji od dvaju analitički razdvojenih elemenata: teorije oblikovanja klase i teorije klasne akcije ili klasnog sukoba (*ibid.*: 153). Teorija klasnog oblikovanja bavi se analiziranjem geneze društvene klase, a teorija klasne akcije ili klasnog sukoba bazira se na teoriji oblikovanja klase i bavi oblicima i regulacijom klasnih konflikata. Dahrendorf smatra nejasnima Burnhamove analize i teoriju menadžerske revolucije. Burnham tvrdi da su menadžeri svuda, a sumnja u njegovu teoriju proizlazi iz tvrdnje da su menadžeri svi koji su moćni (*ibid.*: 87; usp. 1957: 90). Burnham slijedi Marxa u dokazivanju rasta homogenosti radničke klase, koja se ostvaruje preko valjanosti izjednačavanja njihovih vještina i kvalificiranosti, te tvrdi da u menadžerskom društvu dolazi do porasta intenziteta klasnog konflikta (Dahrendorf, 1959: 89; usp. 1957: 91). Glavni je i najproblematičniji aspekt Burnhamove teorije, prema Dahrendorfu, što Burnham slijepo slijedi Marxovo tumačenje i identificiranje ekonomske sile s političkom moći i dominacijom. Poput Burnhama i Croner vjeruje da je moguće objasniti razvoj industrijskih društava 20. stoljeća preko društvene revolucije. Croner smatra da se svuda gdje se dogodi društvena revolucija iz temelja mijenja lice društva. "Kapitalistički je poredak u svom početku stvorio društveni prostor za novu klasu, čija egzistencija počiva na individualnim ekonomskim postignućima. Doba racionalizacije također je stvorilo društveni prostor za novu klasu" (Dahrendorf, 1959: 91). Ta je klasa, kako kaže Dahrendorf, "klasa zaposlenika", a takav je "društveni proces ... temelj društvene revolucije našeg doba" (*ibid.*). Međutim, kad Croner kaže *class*, on zapravo misli *stratum*, što i dokazuje pojmovima: istovrsni ekonomski uvjeti, istovrsni društveni status i istovrsne društvene vrijednosti. Novost koju donosi Croner spektakularan je porast nove srednje klase od 1890. godine. Croner tu novost objašnjava kao podvrstu poduzet-

ničkih funkcija u industriji i vodećim pozicijama u državi, koje će biti neophodne u slučaju racionalizacije. Karl Renner, austrijski sociolog, opisivao je sebe kao mark-sista. Iako želi oživiti marksističku metodu, on je istovremeno želi primijeniti u kritičkom razumijevanju stvarnosti – kapitalističkog industrijskog društva, smatra Dahrendorf. S tako modificiranim Marxovim mišljenjem, te slijedeći Burnhama, Renner analizira razdvajanje vlasništva i kontrole koje nužno ne uključuje eliminaciju klasnog sukoba (*ibid.*: 93). Dvije su klase karakteristične za industrijsko društvo: klasa službenika i radnička klasa. Ni službenici ni radnici ne čine vladajuću klasu. Vladajuća je klasa “nešto” ili “ono objektivno”, što Renner podrazumijeva pod pojmom norma ili zakon. Prema Renneru, postoje i “financijski kapitalisti”, kojima on proriče skori kraj (Dahrendorf, 1957: 97). Postoje i menadžeri, koje Renner naziva slojem koji je politički anoniman i za kojeg “opća solidarnost interesa i ideologije nije zadana” (Dahrendorf, 1959: 94). Renner ne smatra da su menadžerska revolucija i revolucija bijelih ovratnika izolirani fenomeni koji karakteriziraju napredno industrijsko društvo. Svim do sada navedenim teorijama zajedničko je mišljenje da razvijeno industrijsko društvo možemo još uvijek razumjeti kao klasno društvo, u modificiranom smislu, različitom od onog kako ga je razumio Marx. Tako Geiger jednu svoju studiju započinje elaboratom u kojem kritizira Marxov koncept klase i njegovu doktrinu o klasnom društvu. Doprinos Geigerove studije Dahrendorf vidi u tome što Geiger stvara *new lines* koje ga vode otkrivanju novih trendova. S jedne strane imamo poziciju starog srednjeg sloja, kojoj Geiger suprotstavlja novi srednji sloj i kaže kako se tu radi o dvostrukom konfliktu. Zatim dolazi do procesa redistribucije, tj. ujednačavanja dohotka, pa Geiger kaže da su mnogi radnici postali sitna buržoazija (*ibid.*: 99). Nadalje, Geiger razlikuje sloj od klase. Sloj je kategorija nadređena klasi kao “poseban slučaj društvenog sloja” i određena je proizvodnim odnosima (Dahrendorf, 1957: 100). Zahvaljujući institucionalizaciji klasnog konflikta socijalni partneri u industriji bliži su jedni drugima. Prema nekim mišljenjima, taj sloj čine puki konzumenti. Burnham smatra da su to menadžeri, a Geiger tvrdi da se radi o ekspertima. Dahrendorf zaključuje kako su reference Geigerove analize plauzibilne kao i većina njegovih argumenata (*ibid.*). Schelsky pak misli da u naprednim industrijskim društvima postoje tenzije i konflikti, ali ističe kako su tenzije samo kratkotrajni klasni sukobi. U vezi s tim Dahrendorf ističe da dinamika postkapitalističkog društva ne može biti opisana Marxovim pojmom klasnog sukoba; da je jednakost osnovnih prava, uvjeta života i pravila ponašanja raspršila osnovu klasnom razlikovanju; da intenzifikacija društvene pokretljivosti čini stvaranje trajne grupe nemogućim, ali da marksistička teorija klasa mora biti zamijenjena potpuno različitom teorijom društvenih tenzija na osnovi jednakih pozicija i situacija (Dahrendorf, 1959: 105). Schelsky se slaže s Marxom da je klasna teorija orijentirana na razvoj dominantnih struktura društva i da je to legitimno mišljenje koje određuje društvenu stvarnost. Za potkrepu te svoje teze Schelsky izno-

si tri paralelna procesa: društvena pokretljivost, jedinstvenost stila života i neadekvatnost postojećih ideologija za objašnjenje sadašnjeg društva (Dahrendorf, 1957: 105-107). Schelsky ne vjeruje u tvrdnju da razvijeno industrijsko društvo više ne poznaje napetosti i sukobe, i svim se silama suprotstavlja “utopijsko-građanskoj ideji društvene harmonizacije” (*ibid.*: 107). Napetosti u novom društvu više nisu klasni sukobi, nego tipične napetosti između apstraktnog poretka društva i malih prvobitnih grupica (*ibid.*: 107-108).

Dahrendorf suprotstavlja Marshallovu teoriju Schelskom. Marshall smatra da je građanstvo zasnovano na punom članstvu u zajednici, pa su svi koji posjeduju status jednaki, poštuju se njihova prava i dužnosti koje taj status određuje. Dahrendorf smatra da je osnovna razlika u društvu koje su proučavali. Marshall se bavio analizom društvenog razvoja Engleske, dok je Schelsky proučavao zapadnonjemačko društvo. Zajedničko im je sljedeće: dinamiku razvoja industrijskih društava danas nije moguće objasniti na osnovi Marxovih pretpostavki o klasama; svaka klasna diferencijacija u osnovi čini nemogućim i odbija prilagođavanje osnovnih prava, životnih odnosa i oblika ponašanja; intenziviranje društvene pokretljivosti čini izgradnju solidarnih grupa nemogućom; marksistička klasna teorija izgubila je instrument prepoznavanja, te se mora zamijeniti nekom drugom teorijom (*ibid.*: 108). Društvena pokretljivost označava način regrutiranja pojedinaca za određene uloge. Društvene su klase fenomeni, kaže Dahrendorf, kojima je u najmanju ruku potrebna mogućnost neovisnosti njihovih pripadnika (*ibid.*: 111). Za Druckera i Maya pitanje klasnog sukoba ne postoji. Dahrendorf ispituje što ta dvojica autora na osnovi Marxove teorije predlažu, te što su od ovog aspekta uzeli u obzir u objašnjavanju društvene strukture. Drucker i Mayo ne upotrebljavaju pojam “teorija” i označavaju ga praktično beskorisnim. Tri su sastavna dijela njihove argumentacije:

1. analitička polazišna točka njihova razmišljanja jest model industrijskog društva. Taj model jest organizirana kooperacija pojedinaca i grupa, izjednačen odnos između različitih dijelova organizacije;
2. prije revolucije masovne proizvodnje industrijska društva su od ovakvog modela bila udaljena. Imala su elemente, kako kaže Dahrendorf, zatvorenog društva. Mayo takvo društvo naziva *established*, a Drucker *traditional*, u kojem su vladali klasni sukobi (*ibid.*: 113);
3. središnja teza koju možemo naći i kod Maya i kod Druckera može se sažeti u konstataciji “da konflikti i napetosti ... predstavljaju samo ‘odstupanje’ od normalnog stanja ljudskih stavova i držanja te da se otuda mogu i moraju odstraniti iz svijeta pomoću ‘odgoja’” (*ibid.*: 114).

Drucker se služi Mayovim pojmom socijalne spretnosti, te je i za njega društveni sukob “stvar stava menadžera i radnika” (*ibid.*). Dakle za Maya i Druckera klasni sukob u industrijskom društvu jest fenomen odstupanja od normalnog stanja

integracije i kooperacije, čemu razvijeno industrijsko društvo tendira, a iz svijeta će nestati “odgojem”. Ako bi Drucker i Mayo imali pravo, to bi značilo da niti su postojale, niti sada postoje klase. Fenomen sukoba gubi svoju stvarnost, odnosno mogućnost postojanja, što bi, zaključuje Dahrendorf, teško palo teoretičarima integracije (*ibid.*: 115-117). Oba autora vjeruju da moderni društveni razvoj uključuje revoluciju. Svaka od tih teorija pridonosi na ovaj ili onaj način našem znanju i razumijevanju društvenog sukoba u postkapitalističkom društvu i Dahrendorf smatra da se problem nalazi u objašnjenju sistematskih društvenih sukoba u industrijskim društvima.

Odnosi moći i autoriteta

Kako bi nam što bolje protumačio odnose moći i autoriteta, Dahrendorf se služi Weberovim definicijama te navodi kako je moć “šansa da se unutar socijalnog odnosa ostvari vlastita volja i spram protivljenja” (*Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstreben durchzusetzen*), a autoritet “šansa da se kod dotičnih osoba nađe poslušnost za neku zapovijed određenog sadržaja” (*Chance, für einen Befehl bestimmten Inhalts bei angebbaren Personen Gehorsam zu finden*) (*ibid.*: 137). Moć je dakle povezana s individualnim osobinama, a autoritet s položajima. Specifična razlika između moći i autoriteta leži u postojanju ili nedostatku osnove legitimnosti kontrole jednih nad drugima, pri čemu je obično, zaključuje Dahrendorf, moć nelegitimna, a autoritet legitiman, jer je moć zaštićena društveno institucionaliziranim normama (*ibid.*: 140). Max Weber je prema različitim autoritetima razlikovao i različita vladajuća udruženja (*Herrschaftsverband*).³ Tako razlikuje: politička, hijerokratska i privredna udruženja vlasti. “Teza da kriterij legitimnog autoriteta unutar svake vladajuće udruge dopušta načelno razdvajanje pozicija u takve koje imaju udjela u tom autoritetu i one koje su iz njega isključene. U suprotnosti prema drugim aspektima socijalne nejednakosti, odnosi vlasti uvijek utemeljuju dihotomiju, a ne kontinuum pozicija. To određenje valja precizirati u tom smjeru da isključenje autoriteta u nekom vladajućem udruženju ne vodi nužno isključivanju autoriteta u svim drugim vladajućim udruženjima – i obrnuto, vlast u nekom udruženju ne znači vlast u svima” (*ibid.*: 142). To je preciziranje važno, jer autoriteti u različitim društvenim područjima moraju sačuvati svoju legitimnost i svojevrsnost i onemogućiti miješanje u poslove svih udruženja. Međutim, “unutar svakog pojedinačnog udruženja može se govoriti o dvostrukoj diobi položaja prema njihovu autoritarnom udjelu” (*ibid.*).

³ Neki autori navode da je Weber prilikom razmatranja pitanja sukoba i borbe kao oblika društvenog odnosa uveo pojam društvene grupe – *Verband*. Đurić smatra da tako shvaćena društvena grupa “ne ističe dovoljno element vlasti” (Đurić, 1987: 113). Nasuprot tome stoji upravo Weberov pojam *Herrschaftsverband* shvaćen kao ona društvena grupa koja ima vlast, pa tako i udruženje vlasti ili vladajuća udruga.

Teorija klasa bazirana na podjeli društva na vlasnike i nevlasnike sredstava za proizvodnju gubi svoju analitičku vrijednost dokle god su legalno vlasništvo i stvarna kontrola odvojeni. Specifičan tip promjene društvene strukture uzrokovan preko društvenih klasa i njihovih konflikata rezultat je različitih distribucija pozicija autoriteta u društvu i njihova institucionalnog poretka. Klase nisu povezane ni privatnim vlasništvom ni industrijskim ili ekonomskim strukturama uopće, ali kao element socijalne strukture i faktor promjene one su univerzalne i određene (Dahrendorf, 1959: 136-137). Među oblicima autoriteta unutar političke države posebno mjesto zauzima industrija te određen broj njoj pripadnih, kako kaže Dahrendorf, "klasni sukoba". Tri su stanja koja izdvajaju industriju iz oblika autoriteta: 1. njen opseg; 2. značenje u životu njenih nositelja; 3. odlučujući karakter sankcija kojima se u njoj raspolože u prisiljavanju poštivanja autoriteta (Dahrendorf, 1957: 146-147).

Odnosi između industrije i društva mogu biti ustanovljeni jedino empirijskim istraživanjem. Nije moguće uvidjeti identitet menadžera ili kapitalista u industriji i ministara ili visokih državnih dužnosnika samo isključujući industrijske radnike s vrhunskih političkih pozicija. To "svakako nije nepromjenjiv element strukture industrijskih društava" (Dahrendorf, 1959: 141). Problem odnosa između pojedinaca i klasa jasan je kod Marxa. Dahrendorf se poziva na klase samo u vezi sa socijalnim pozicijama ili ulogama. On smatra da se možemo i moramo koncentrirati na kvazi-objektivne činjenice, na uloge i strukture uloga. Problem odnosa između društvene uloge i osoba koje ju igraju dolazi do izražaja u suvremenoj literaturi, a bazira se na teoriji klasa, što se vidi iz sljedeća četiri aspekta:

1. problem odlučujućeg faktora (determinante) klase,
2. problem klasnog ponašanja,
3. problem stabilnosti,
4. problem novačenja ili jačanja klase (*ibid.*: 145).

Dahrendorf razlikuje subjektivne od objektivnih teorija klase. Objektivne teorije pokušavaju determinirati osnovu klasa isključivo preko objektivnih podataka, tj. pomoću podataka koji se odnose na uvjete egzistencije članova klasa. Takozvane subjektivne teorije smatraju da su klase bazirane na individui ili psihi (*ibid.*: 146).

Problem motivacije i ponašanja klasa povezan je s problemom odnosa između pojedinaca i klasa. S jedne strane klase su bazirane na strukturalnom dogovoru o društvenim ulogama, a s druge strane čine ih pojedinci. Klasni sukob rezultira distribucijom autoriteta u organizacijama. Klase su bazirane na razlikama u legitimaciji moći koja se odnosi na određene pozicije, na strukturu socijalnih uloga s poštovanjem autoriteta i njegovih očekivanja. Kako bi što jasnije odredio problem

motivacije i ponašanja klasa, Dahrendorf uvodi pojmove latentnih i manifestnih interesa, koje posuđuje od Mertona. U svakidašnjem govoru pojam interesa vežemo uvijek za neku osobu ili pojedinca, a ne za položaje jer se za nešto interesira osoba, a ne položaj. Tu Dahrendorf naglašava da se radi o pojmu interesa koji uključuje odsutnost osobe, odnosno ljudskog nositelja. Nadalje se ističe kako postoje objektivni i subjektivni interesi. Pod subjektivnima se prije svega misli na svrhovite pravce ponašanja, a pod objektivnima na interese zadržavanja ili modificiranja postojećeg stanja (*ibid.*: 148). Dahrendorf podvrgava kritici Marxov pojam klasnih interesa. On se pita za što su zainteresirani nositelji pozitivnih ili negativnih pozicija moći i na što se odnose objektivni interesi. Oni se mogu okarakterizirati kao interesi zadržavanja ili modificiranja *statusa quo*. Nadalje to znači da položaje unutar svake strukture moći možemo tumačiti preko dviju grupa. S jedne strane postoji posjedovanje moći i interesa koji teže održavanju postojeće strukture, a s druge strane postoji neposjedovanje moći i interesa koji vode promjeni postojećeg stanja. Obje su vrste interesa u konfliktu (Dahrendorf, 1957: 167). Interesi uloga su sa stajališta igrača u ulozi latentnih interesa orijentacija odnosa, dok manifestni interesi odgovaraju osjećajima, volji, željama neke osobe, a usmjereni su prema nekom cilju (*ibid.*: 169). Pitanje o održanju ili promjeni postojećeg stanja strukture moći stoji, kako je to naglasio Max Weber, na pojmovnom i empirijskom reduciranju na legitimnost odnosa moći. Dahrendorf zaključuje kako se, prema tome, postulat objektivnih interesa, koji teži promjenama dane strukture moći, može formulirati i kao postulat potencijalne nelegitimnosti svake strukture moći.

U svim povijesnim društvima postojale su strukture vlasti. Otuda, prema Dahrendorfu, “vlast pripada društvu. U ljudskom društvu moraju postojati strukture vlasti” (Dahrendorf, 1967: 316). Tvrdnje o bezvlašću ili nepostojanju vlasti zastarjele su jer je, prema Dahrendorfu, u svim društvima vlast suprotstavljena organizmu, ili zadruzi, ili tržišnom poretku:

1. vlast vs. organizam – Ta konfrontacija leži u osnovi u brojnim dihotomijama o vrsti suprotstavljanja “zajednica-društvo”, u kojima se konfrontira jedan tip kao moderan, prihvaćen tip poretka vlasti s nekim ranije prihvaćenim tipom, kako Dahrendorf ističe, “zajedničke povezanosti života”;
2. vlast vs. zadruga – Nasuprot prvoj, ova druga konfrontacija struktura vlasti sa zadrugarskom kooperacijom jako je razvijena. Ta je misao našla svoj “najrafiniraniji oblik kod Marxa”, jer je kod njega, objašnjava Dahrendorf, ona prirodni program, iako se u literaturi može naći tvrdnja da je program postao stvaran u jugoslavenskom radničkom samoupravljanju ili u izraelskim kibucima;
3. vlast vs. tržišni poredak – Za razliku od prva dva suprotstavljanja treće je drugačije jer je modernije i važnije. Tu se radi o konfrontaciji struktura vlasti

sti sa strukturama tržišta, odnosno o konfrontaciji “upravljanih društvenih veza i onih koje se same upravljaju” (*ibid.*: 317; više o tome vidi u Dahrendorf, 1966).

Dahrendorf smatra kako se ne može “misliti društvo”, a da se ne misli vlast, jer ne postoji nikakav društveni ugovor koji utemeljuje ovlasti postavljanja normi. Samo po sebi društvo je “normiranje, a normiranje zahtijeva vlast u njenu postavljanju i prisiljavanju” (Dahrendorf, 1967: 327). I sam Dahrendorf priznaje da su takve formulacije vrlo blizu tautologiji, te stoga i prekida taj apstraktni slijed “nužnosti povezivanja vlasti i društva” i bira primjer “utopije bezvlasta” i njene kritike. U kritici utopije Dahrendorf polazi od početnog stava koji kaže da “društvo bez vlasti nema ni stimulans ni prije svega instrument promjene”. Ono, prema Dahrendorfu, mora u svim temeljnim strukturama ostati takvo kakvo jest. Ono dakle još poznaje strukture vlasti u smislu struktura upravljanja i iznuđivanja njemu pretpostavljenih normi. Nikakva utopija otuda ne izmiče političkoj analizi; društvo bez vlasti, čini se, prekoračuje mogućnosti fantazije. Međutim, takvo društvo poznaje samo više “amputirane” funkcije vlasti; ono dosadu beskonačnog upravljanja istih normi čini svojim strukturalnim principom, zaključuje Dahrendorf.

Drugi korak Dahrendorfove kritike ide u smjeru ostvarenja utopije, utopije kao programa. Čini se, ističe Dahrendorf, “da jedna od oznaka revolucije leži u tome da u njenu prvom stadiju ... nastaju parlamentarne institucije, dakle instance vlasti čija je zadaća postavljanje normi” (*ibid.*: 331). Zbog neizbježnog radikaliziranja, te se institucije zatim ponovno ukidaju prije nego što su u svojoj ulozi vlasti mogle postati djelotvorne. “Njih slijedi karizmatični vođa, koji na vlastitu odgovornost postavlja sve nove norme kako bi stvorio privid da u narednom vremenu više nije potrebna nikakva legislativna djelatnost ili kontrola. Utopija pukog upravljanja na taj način postaje širokim ogrtačem pod kojim cvatu teror i totalitarizam” (*ibid.*: 332). Prema Dahrendorfu, to vrijedi samo stoga “što je u historijskim društvima bezvlaste doista nemoguće i što je u modernim društvima postavljanje i mijenjanje normi neizostavan proces” (*ibid.*). U svom punom obliku vlast prema ovoj predodžbi posjeduje tri ovlasti: konzervativnu (da norme održava i osigurava), evolucionističku (da norme razvija i primjenjuje) i reformističku (da norme postavlja i mijenja). To su aspekti prava, pa im u tom smislu i “odgovaraju tri klasične vlasti – jurisdikcije, egzekutive i legislative; tako se vlast može shvatiti u obuhvatnom smislu kao postavljanje, primjena i iznuđivanje normi” (*ibid.*). Za Dahrendorfa vlast ima elemente prisile, određenog otuđenja što dovodi do konflikta. Prema Dahrendorfu, čim mislimo na društvo ili društvene strukture, trebali bismo misliti na vlast kao službeno postavljanje i upravljanje normi. To bi trebalo vrijediti iz najmanje triju razloga: “historijski je takva predodžba o društvu najplauzibilnija, politički samo takva predodžba društva vodi prema institucionalnim konstrukcijama i može uspi-

jevati sloboda”, ističe Dahrendorf te nastavlja: “Prije svega na kritici utopije postaje jasna ... konzekvencija ovdje predložene slike društva. Sociologijski konačno ta slika jedino nas vodi do postavljanja pitanja i modela kojima se dađu obuhvatiti i objasniti realna promatranja i događaji” (*ibid.*: 334-335). Formalni odgovor na pitanje o smjeru procesa ljudskih društava i o tome gdje leži pogonska snaga povijesti, za Dahrendorfa je u fenomenu vlasti kao ključnom fenomenu društvenih struktura i procesa. Strukturiranje društvenih uloga u poljima slijedi mjerodavnost signala koji su dani iz položaja vlasti. Valute, kao i strukture prihoda i prestiža imaju do stanovitog stupnja svoje vlastite zakone; ali na kraju su one izvedene iz drugih struktura. Društvena stratifikacija, kao i čitav sistem socijalnih normi i sankcija počiva na vlasti. U socijalnim konfliktima, tumači Dahrendorf, radi se uvijek o održavanju ili nasljeđivanju vlasti; interesne grupe izgrađuju se oko toga cilja, a upravne strukture nisu slučajno područje kojemu zainteresirani poklanjaju najveću pažnju. Ovdje navedeno razlaganje odnosa društva i vlasti Dahrendorf završava načelnim shvaćanjem da društva nema bez vlasti, pa je vlast “formalna ključna kategorija kako strukturalne analize tako i analiza procesa društava” (Dahrendorf, 1979: 74; više o tome vidi u Pažanin, 2006).

Kritika Dahrendorfove interpretacije Marxa

Cjelokupan je znanstveni opus Ralfa Dahrendorfa, pa tako i njegova interpretacija Marxa, izazvao mnogobrojne kritike. Kritičari mu “zamjeraju” da njegova teorija konflikta i klase ima više sličnosti sa strukturalnim funkcionalizmom nego s Marxovom teorijom klase. Osim toga primjećuju da je njegova teorija konflikta, klase i društvene stratifikacije puna konceptualno-logičkih problema te da predstavlja makroskopsku teoriju koja ne doprinosi u cjelini primjerenom razumijevanju političke misli i akcije, nego objašnjava samo dio socijalnog i političkog života. Dahrendorf je glavni predstavnik mišljenja da društvo ima dva lika – konfliktni i konsenzusni, pa se sukladno tome i sociološka teorija može podijeliti na konfliktnu i konsenzusnu. Dahrendorf se trudio ugraditi svoju teoriju klasa i sukoba u marksističku tradiciju, no ona ipak prema nekim kritičarima sliči “zrcalnoj slici strukturalnog funkcionalizma” više nego marksističkoj teoriji (više o tome vidi u Ritzer, 1997). Drugi pak kritičari, primjerice Lewis A. Coser, idu toliko daleko da se pitaju može li se Dahrendorfova teorija uopće nazvati sociološkom teorijom ili se radi o nekoj meta-teoriji (više o tome vidi u Coser, 1967). Ovdje ćemo se ipak baviti nekim poznatijim kritikama Dahrendorfova djela. Primjerice, Gilbert Gratzel kritizira Dahrendorfovo shvaćanje tržišta i na primjeru vlasti. Tržište je, kaže Gratzel, za Dahrendorfa fikcija jer on “vlast shvaća kao historijske univerzalije socijalne stvarnosti”, “bez vlasti nema društva”, ona je “funkcionalni preduvjet društva” (u čemu se, doduše, vidi da Dahrendorf slijedi Parsonsa). Dakle, iako Dahrendorf kritizira tržišnu racional-

nost, on ipak ostaje “teoretičar tržišta” (Gratzel, 1990: 15). Druga točka Gratzelove kritike tiče se općenito Dahrendorfove teorije, poglavito konfliktne teorije. Gratzel primjećuje da “za Dahrendorfa ostaje spoznajno vodeća Marxova klasna teorija: ona mu, usprkos svojim nedostacima, vrijedi kao izvrstan doprinos sociologijskom razumijevanju društvenih procesa, ... jer samo prihvaćanje društvene konfliktnosti omogućuje shvaćanje povijesnosti i produktivnosti društava” (*ibid.*: 18). Stoga Gratzel opravdava Dahrendorfovu potrebu da u svojoj klasnoj i konfliktnoj teoriji slijedi Marxa, jer Dahrendorf ga ipak želi “prevladati i osloboditi se svih njegovih dogmatskih shvaćanja o toku povijesti” (*ibid.*: 20). Glavna je razlika između Marxa i Dahrendorfa, što Gratzel s pravom potencira, da nisu odnosi vlasništva (Marx), nego odnosi vlasti (Dahrendorf) konstituirajući za konflikte (*ibid.*).

Naime, Dahrendorfovo je mišljenje da je Marxovu teoriju potrebno osloboditi mnogih postulata, pa on ilustrira Marxovu teoriju klase da bi pokazao da je Marxov pogled na kapitalističko društvo nepotpun. Iz toga se vidi da Dahrendorf ne slijedi slijepo Marxa i da njegova teorija nije opterećena Marxovom, što smo i pokazali u prvom dijelu ovoga rada. Dahrendorf polazi od toga da svaki element društva u svakom trenutku podliježe promjeni i da svaki element u društvu doprinosi mijenjanju društva.

Harald Leipertz smatra da su norme, sankcije i vlast temeljni “inventar” Dahrendorfove sociologije. Prema Niedenzu, Dahrendorfovo stajalište bazira se na “aksiomu koji se sastoji od neprovjerljive tvrdnje (asercije) u pogledu kondicionaliteta socijalne strukture društvenih sistema i od jednog kvaziaksioma – naime od Hobbesove slike o čovjeku – koji upućuje na antropološku bazu, pri čemu se kvaziaksiom ... podmeće kao baza socijalnog konflikta” (Leipertz, 2002: 25-26). Društvo je kod Dahrendorfa (po uzoru na Durkheima) shvaćeno “kao moralno biće zajednice, koje se postavlja kao normalno jer se, bazirajući se na vrijednostima, prihvaćaju socijalne norme koje omogućuju zajednički društveni život” (*ibid.*: 27). U razumijevanju te problematike Leipertz se oslanja na Dahrendorfovo objašnjenje “socijalnih položaja”, koji se predstavljaju kao pozicije koje osobe zauzimaju u društvu i koje postoje nezavisno jedna od druge, te od “socijalnih uloga”, koje su shvaćene kao očekivanja povezana sa socijalnim položajima (*ibid.*). Norme vrijede kao obavezna mjerila ponašanja, a da bi one dobile obavezni sadržaj, moraju se utvrditi sankcijama. To ustvari znači da “sankcije postaju nužne, jer pomoću njih mjerila ponašanja dobivaju obveznost (valjanost), dok pravila svoju nužnost ponovno dobivaju iz konteksta zadovoljenog zajedničkog ljudskog života” (*ibid.*: 29). Vlast je strukturalni uvjet socijalnih konflikata. S tim u vezi Leipertz kritizira Dahrendorfovo shvaćanje društvene nejednakosti, koju Dahrendorf omeđuje “prema prirodnoj nejednakosti time što on na jednoj strani razlikuje prirodnu nejednakost koja je određena zasadama (prirode) individuuma (kao npr. izgled i karakter), a na

drugoj strani onu prema kojoj se individualna oblikovanja odnose na socijalne položaje (kao inteligencija, talenti i snage)” (*ibid.*). Leipertz smatra da nam Dahrendorf time “podmeće” jer da se “vlast fiksira na oblik kao element određenja socijalne strukture i socijalnih konflikata”, te da se tada “može govoriti o nekoj monističkoj teoriji, jer se taj element smatra bitnim za socijalne konflikte proizvedene iz društvene strukture” (*ibid.*: 40). U pluralističkoj strukturi vlasti Dahrendorf klase tumači kao grupe “u kojima su posjednici istih pozicija vlasti dihotomno nagomilani na pozicijama moći..., ali se istodobno klasama priznaje područno centrirana vrijednost, jer s tim grupama su područno specifično strukturirani oni koji vladaju i oni kojima se vlada” (*ibid.*: 42).

Vlast je temeljni pojam bez kojeg je nemoguće razumjeti Dahrendorfovo shvaćanje nejednakosti, klase, konflikta, pa i društva uopće. Taj pojam nam ujedno omogućava da uvidimo jasnu razliku između izvora konflikata kod Marxa i Dahrendorfa, jer su izvori konflikata za Marxa sadržani u vlasništvu, a za Dahrendorfa u vlasti. Temeljni pojmovi imaju dvojaku funkciju. S jedne strane pružaju vokabular za opisivanje ranije prikazanih temeljnih iskustava ili socijalnih činjenica, a s druge strane u njih se mogu prihvatiti i opće kategorije, koje su se mnogo puta do sada pokazale plodnima za istraživanje.

Ralf Dahrendorf utemeljuje svoj teorijski pristup pedesetih godina 20. stoljeća. Na samom početku naglašava opreku između kapitalizma i postkapitalizma kao dijelova industrijskog društva. U definiranju kapitalističkog društva Dahrendorf slijedi Marxa, te to društvo razumije kao društvo u kojem postoje osobe koje imaju efektivno privatno vlasništvo i one koje ga nemaju. Kapitalističko i industrijsko društvo, međutim, nisu za Dahrendorfa različiti nazivi za iste pojmove, nego kao različiti pojmovi izražavaju različite stvari. Iz toga Dahrendorf izvodi misao da je kapitalističko društvo samo jedan dio industrijskog društva, pa stoga nije svako industrijsko društvo kapitalističko društvo. Nadalje, iako postoje jasne razlike između industrijskih društava 19. i 20. stoljeća, postoje i brojne sličnosti, koje Dahrendorf vidi u strojevima, tvornicama, radnicima, vlasnicima, profitu, a to je potvrda da ni u postindustrijskom društvu (iako ga Dahrendorf tako ne naziva, već govori o modernom društvu građana) neće nestati strojevi, tvornice, radnici, vlasnici i profit.

Građani zemalja Zapada danas žive u modernom industrijskom društvu, koje se slijedom Dahrendorfove misli može nazvati postkapitalističkim društvom. Dahrendorf pokazuje da u takvu društvu ne dominira kapitalist kao vlasnik sredstava za proizvodnju, već menadžer koji se nalazi u vrhu hijerarhije. Specifičnost postkapitalističkog društva dolazi do izražaja kada se pokušaju otkriti promjene strukture i uvjeti oblikovanja klasa i klasnog sukoba, jer u postkapitalističkom društvu nema klasa. Analizom suvremenog društva Dahrendorf pokazuje da klase više nisu dominantno određene ni privatnim vlasništvom ni industrijom ili ekonomskim struk-

turama općenito, nego da su element društvene strukture i društvene promjene te su univerzalne kao vlast i distribucija vlasti. Marxova je klasna teorija primjenjiva isključivo na industrijsko kapitalističko društvo. U postkapitalističkom društvu, kao što vidimo u analizi Dahrendorfova djela, nema binarne polarizacije klasnih odnosa i konflikata. Dahrendorf klasu naziva grupom i ne prihvaća pojam klase kao elementa hijerarhije slojeva. On smatra da postoji hijerarhija zanimanja i da zbog toga klasu ne možemo tretirati kao analitičku kategoriju, kao što je to slučaj kod Marxa, premda kaže da će klase nazivati grupama. Dahrendorf ipak ostaje kod pojma klase od kojeg razlikuje sloj, jer je klasa kategorija dinamike društvenog sukoba, a sloj kategorija kojom se opisuje hijerarhijski sistem koji se odnosi na točno određen vremenski kontekst. Stoga on smatra da se jedino u sferi političkoga može govoriti o klasama: one su politička snaga zasnovana na vlasništvu i odnosima moći i tu je blizak Marxu. Razvoj klase i klasnog sukoba u djelima Ralfa Dahrendorfa prošao je kroz dvije glavne faze. Prva je pod utjecajem funkcionalista, pogotovo lika i djela Talcotta Parsonsa te djela i mišljenja Karla Marxa. U drugoj fazi Dahrendorf izlazi iz dvoklasnog modela klasa i sukoba i ulazi u sferu teorijskog određenja klasa i sukoba. Stoga se može zaključiti da Dahrendorf "balansira" između Marxove tradicije i funkcionalizma te na tom tragu razvija svoju liberalnu koncepciju shvaćanja klase, društvene stratifikacije i sukoba. Prema tome, Dahrendorf je most između marksističke i funkcionalističke misli, što je najbolji pokazatelj da je njegova teorija relevantna za suvremenu političku sociologiju.

LITERATURA

- Coser, Lewis A., 1967. *Continuities in the Study of Social Conflict*, The Free Press, New York.
- Dahrendorf, Ralf, 1957. *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, Enke, Stuttgart.
- Dahrendorf, Ralf, 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, Stanford/California.
- Dahrendorf, Ralf, 1966. *Markt und Plan*, J.C.B. Mohr, Tübingen.
- Dahrendorf, Ralf, 1967. *Pfade aus Utopia. Arbeiten zur Theorie und Methode der Soziologie*, Piper, München.
- Dahrendorf, Ralf, 1971. *Die Idee des Gerechten im Denken vom Karl Marx*, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Hannover.
- Dahrendorf, Ralf, 1979. *Lebenschancen*, Suhrkamp, Frankfurt/Main.
- Đurić, Mihajlo, 1987. *Sociologija Maksa Vebera*, Naprijed, Zagreb.

- Gratzel, Gilbert A., 1990. Freiheit, Konflikt und Wandel, u: *Jahrbuch zur Liberalismus*, Friedrich-Naumann-Stiftung, Baden-Baden, str. 11-45.
- Leipertz, Harald, 2002. *Das Prinzip der Gerechtigkeit in den gesellschaftswissenschaftlichen Ansätzen Dahrendorfs und Habermas'*: Zur Diskussion der Leitkultur und Zivilkultur, Technische Hochschule Aachen, Aachen.
- Marx, Karl, 1920. Die moralisierende Kritik und die kritische Moral, u: Mehring, F. (ur.): *Aus dem literarischen Nachlaß von Karl Marx und Friedrich Engels*, Stuttgart.
- Marx, Karl, 1947. *Das Elend der Philosophie*, Berlin.
- Marx, Karl, 1953. *Das Kapital*, sv. I, Berlin.
- Marx, Karl, 1953a. *Das Kapital*, sv. III, Berlin.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich, 1953. *Manifest der kommunistischen Partei*, Berlin.
- Pažanin, Ana, 2006. O sociologiji konflikta Ralfa Dahrendorfa ili o "konfliktima u promjeni", *Politička misao* (43) 2: 139-158.
- Ritzer, George, 1997. *Suvremena sociologijska teorija*, Globus, Zagreb.

Ana Pažanin

DAHRENDORF'S INTERPRETATION OF MARX

Summary

This article is focussed on an early phase of Dahrendorf's work in which he was interpreting Marx's works, with the analysis of concepts of social class, stratum and relation between power and authority. The main points of Dahrendorf's interpretation of Marx and his understanding of the concepts of class, stratum, authority and power are presented and discussed in a critical manner. For the purpose of this article, Dahrendorf's main works, in which he was dealing with these issues, are used – *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, *Pfade aus Utopia. Arbeiten zur Theorie und Methode der Soziologie*, *Die Idee des Gerechten im Denken vom Karl Marx* and *Lebenschancen*.

Keywords: Authority, Dahrendorf, Social Class, Marx, Stratum

Kontakt: **Ana Pažanin**, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb. E-mail: apazanin@fpzg.hr